

سقط جنین در مذاهب خمس

فاطمه جعفری *

چکیده

سقط جنین یا اجهاض حمل از جمله مسائل فقهی است که فقیهان اعم از شیعه و اهل سنت نظرات گوناگونی را در حرمت یا عدم حرمت سقط جنین بیان داشته‌اند. نوشتار پیش‌رو به بررسی دیدگاه‌های مذاهب اربعه اهل سنت و مذهب شیعه می‌پردازد. به‌طور کلی دو مرحله از مراحل تکامل جنین در ایراد دیدگاه علمای اسلامی تأثیر گذار بوده است: یکی قبل از دمیده شدن روح در جنین که می‌توان از اقوال علمای اهل سنت و شیعه به جواز سقط جنین در این مرحله دست یافت با شرط این که ادامه بارداری تهدیدی برای جان مادر باشد. اما در مرحله بعد از دمیده شدن روح در جنین، محل بحث و اختلافاتی بین فقهاء در مذاهب خمس شده است که به دو گروه موافقان و مخالفان سقط تقسیم می‌شوند. به نظر می‌رسد نظری که رجحان دارد همان جواز سقط جنین پس از دمیده شدن روح در صورت تهدید جان مادر باشد.

کلید واژگان: سقط جنین، اجهاض حمل، مذاهب اربعه.

---

* دانش پژوه مقطع دکتری رشته تفسیر تطبیقی، مجتمع آموزش عالی مشهد مقدس، جامعه المصطفی

واقعیت این است که سقط جنین، از ادوار گذشته تاکنون، در همه جوامع بشری به دلایل یا بهانه‌های مختلف آشکار و نهان، توسط مادر، والدین، پزشکان و اشخاص فاقد صلاحیت، به صورت جنایی (عمدی)، ضربه‌ای (شبه عمد و خطای محض) و درمانی (قانونی) انجام گرفته است و همیشه وجدان فردی و جمعی در مقابل بسیاری از سقط جنین‌ها آزرده خاطر شده و در این میان زنان به دلیل این که حامل نسل و امانت الهی هستند از لحاظ جسمی و روحی بیشترین آسیب را متحمل می‌شوند و به دلیل عدم آگاهی از محدوده شرعی سقط جنین خود را در گناهکار هم می‌دانند از سوی دیگر به دلایل بسیاری همچون مسایل اقتصادی ناچار به انجام انی کار می‌گردند. به همین دلیل همواره این سؤال مطرح بوده که آیا سقط جنین مطلقاً ممنوع است یا مطلقاً جایز و مشروع؟ در پاسخ به این سؤال به ظاهر ساده، افراد و اقشار جامعه، بویژه فقهاء، حقوق دانان، متخصصان علوم پزشکی، جامعه‌شناسان و روان‌شناسان، با توجه به شرایط حاکم و واقعیت‌های اجتماعی، و متأثر از فضاء حاکم بر عقاید و افکار خویش و همچنین با عنایت به تعالیم انبیاء الهی و کتب آسمانی، عقاید گوناگونی داشته و نظرات مختلفی ارائه داده‌اند. اما در این نوشتار دیدگاه اسلام به ویژه مذاهب خمس مد نظر می‌باشد تا بدین وسیله بانوان جامعه اسلامی از وظیفه دینی خود در قبال این حکم فقهی آگاهی یابند. روش مورد استفاده در این پژوهش مطالعه منابع فقهی اسلامی و تحقیقات صورت گرفته در این موضوع است.

تحقیقاتی که تاکنون صورت گرفته است بیشتر راجع به دیدگاه‌های پزشکی و روان‌شناختی سقط جنین، روش‌های سقط جنین و قوانین کشورها در این خصوص و فواید یا آسیب‌های این مسأله اجتماعی به بحث و بررسی پرداخته‌اند. در مواردی هم تلاش پژوهش‌گران برای تبیین نظریه اسلام و به ویژه دیدگاه علماء امامیه پیرامون این موضوع بسیار مفید بوده است اما تفاوت این تحقیق با تحقیقات دیگر این است که به مشترکات میان مذاهب خمس اسلامی در این مسئله دست یابد و نکات افتراق میان آن‌ها را یافته و از این‌رو بتوان دیدگاه کلی اسلامی را در خصوص سقط جنین در اختیار بانوان مسلمان قرار داد تا با این آگاهی بتوانند در

حفظ کیان خانواده بکوشند و در مقابل سیاست‌ها و هجمه‌های دشمنان با ایراد شبهاتی چون محدود نمودن نسل باعث آرامش خواهد شد با آگاهی به مقابله بپردازند.

فصل اول: کلیات

۱. مفهوم‌شناسی

سقط در لغت: سَقَطَ الْوَلَدُ مِنْ بَطْنِ أُمِّهِ (لسان العرب، ابن منظور، ج ۲، ص ۴۰۱) به معنای انداختن جنین پیش از تمام و کامل شدن دوره حمل است. جنین (الْجَنِینُ): از ریشه جنن به معنای پوشاندن است جنن: جَنَّ الشَّيْءَ يَجْنُهُ جَنَّاً: سَتَرَهُ. (مصطفوی، ۱۳۶۰: ج ۲، ۱۲۳).

اجهاض: اصل آن از ماده جهض: أَجْهَضَتِ النَّاقَةُ إِجْهَاضاً، و هی مُجْهَضٌ: أَلْقَتْ وِلْدَهَا لِغَيْرِ تَمَامٍ، و الْجَمْعُ مَجَاهِيضٌ (ابن منظور، ۱۴۱۲: ج ۷، ۱۳۲).

حمل: «الْحَمْلُ مَعْنَى وَاحِدٍ اعْتَبِرَ فِي أَشْيَاءَ كَثِيرَةٍ... فَقِيلَ فِي الْأَثْقَالِ الْمَحْمُولَةِ فِي الظَّاهِرِ كَالشَّيْءِ الْمَحْمُولِ عَلَى الظَّهْرِ: حَمْلٌ، وَ فِي الْأَثْقَالِ الْمَحْمُولَةِ فِي الْبَاطِنِ: حَمْلٌ، كَالْوَلَدِ فِي الْبَطْنِ، وَ الْمَاءِ فِي السَّحَابِ، وَ الثَّمَرَةِ فِي الشَّجَرَةِ تَشْبِيْهِهَا بِحَمْلِ الْمَرْأَةِ» (راغب، ۱۴۱۲: ج ۱، ۲۵۷). حمل دارای معنای واحدی است که در اشیاء مختلف کاربرد دارد به اشیائی که بر پشت حمل می‌شود «حَمْلٌ» گفته می‌شود و به چیزهایی که در درون چیزی حمل می‌گردد مانند جنین در شکم مادر، آب در ابرها، میوه درختان؛ «حَمْلٌ» گفته می‌شود.

حمل: در لغت به معنای حمل و جمع آن احوال است و حبلی به زن حامله می‌گویند (خلیل جر، ۱۳۷۶: ۷۷۲).

تعریف اصطلاحی

- جنین: عبارت است از آنچه در شکم مادر پنهان است که آغاز آن ابتدای آبستنی و انتهای آن لحظه یا قبل از تولد آن است (نعمتی، ۱۳۸۴: ۳۷۰).

- سقط جنین (اجهاض الحمل): در اصطلاح فقهاء عبارت است از این که زن یا حیوانی جنین خود را ناقص الخلقه یا قبل از تکمیل مدت حمل به صورت مرده یا زنده که نتوان زنده بماند، چه با اختیار خود، چه مصرف دارو، چه لاغیر اختیار خود ساقط کند که گاهی اوقات نیز فقیهان از این عمل به «اسقاط» و «املاص» یاد کرده‌اند که منظورشان یکی است. یعنی انداختن جنین پیش از تمام شدن دوره حمل. (همو)

۲. سقط جنین و اختلالات روان‌شناختی

سقط جنین با یک‌سری اختلالات روان‌شناختی همراه است که از عوامل برونی یا درونی سرچشمه می‌گیرند اکثر اوقات، اقدام به سقط جنین از زنان صورت می‌گیرد به همین جهت زنان بیشتر از مردان در معرض پیامدهای سقط، از جمله مسائل و مشکلات روانی واقع می‌شوند. این اختلالات ممکن است پس از تصمیم به سقط جنین و قبل از آن بروز نماید.

- اختلالات روان‌شناختی قبل از سقط

اولین اختلال روان‌شناختی قبل از سقط نگرانی زن از سلامت خویش است. دومین مشکلی نگرانی از خدشه‌دار شدن حیثیت اجتماعی خود و خانواده است. از دیگر اختلالات این مرحله نگرانی از تعدد فرزندان است. این حالت برای خانواده‌های دارای فرزندان متعدد ایجاد می‌شود. از دیگر عوامل نگرانی از عدم هماهنگی با شاخصه‌های تمدن است و به عبارت دیگر حفظ فعالیت‌های اجتماعی یا تناسب و زیبایی اندام، مانع از بچه‌دار شدن متوالی خواهد شد و در صورت حاملگی انگیزه سقط جنین را افزایش می‌دهد. از مهم‌ترین اختلالات روان‌شناختی قبل از سقط ضعف احساس خود کارآمدی است و هم‌چنین ترس از انحراف از اعتقادات مذهبی را نیز در پی خواهد داشت. به دلیل مذموم بودن سقط جنین از منظر ادیان. اضطراب و نگرانی از دیگر اختلالات این دوره می‌باشد.

۱- اختلالات روان‌شناختی پس از سقط

مهم‌ترین این‌گونه اختلالات روان‌شناسی پس از سقط عبارتند از شرم و احساس گناه، توسل به دروغ یا کتمان واقعیت، سرد مزاجی، بد اخلاقی و پرخاشگری، و از مهم‌ترین این اختلالات می‌توان از افسردگی نام برد. افسردگی یک بیماری خلقی است که ممکن است در اثر مسائل بیولوژیکی، روانی یا اجتماعی به وجود آمده باشد. از دیگر اختلالاتی که پس از سقط مادر را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، اضطراب است. ترس از آشکار شدن واقعیت برای افرادی که نباید از این امر مطلع شوند، خوف از گرفتار آمدن به عذاب الهی و وا همه از حامله شدن مجدد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۶: ۲۸۱-۲۸۵).

۳. انواع سقط جنین

۳-۱. سقط جنین غیر ارادی

بسیاری از بانوان به علل ارثی و مرضی و علل ناشناخته دیگر، زمینه خاصی برای سقط جنین دارند و با پیشامد کوچکی در زندگی مانند هیجانانگیز غم‌آور و یا شادی‌بخش و مشاهده یک صحنه تصادف یا نزاع، بدون آنکه ربطی به آنان داشته باشد و یا در صورتی که مورد ایراد ضرب یا حمله مستقیم قرار گیرند سقط جنین می‌نمایند. چنین افرادی زمینه سقط جنین را دارا می‌باشند و تنها عامل سقط را نمی‌توان ترس یا تکان دانست (گودرزی، ۱۳۶۳: ۳۳۳).

۳-۲. سقط جنین ارادی

سقط جنین گاهی ارادی است که ممکن است طبعی یا غیر طبعی باشد:

۳-۲-۱. سقط جنین طبعی

معمولاً در مواردی که ادامه حاملگی به سلامتی مادر لطمه وارد می‌سازد یا در صورتی که مادر مبتلا به بیماری‌های قلبی پیشرفته یا بیماری‌های کلیوی یا ربوی باشد و در صورت ادامه

حاملگی یا هنگام زایمان خطرات جانی برای وی پیش‌بینی شود، این نوع سقط جنین توسط پزشک متخصص مجاز شمرده می‌شود. (مطیعیان، بی‌تا: ۴۸). در سقط جنین درمانی دو موضوع عمده مطرح می‌شود: یک مورد «جنین» و وضعیت‌های متفاوتی که جنین در آن قرار می‌گیرد، مربوط می‌شود؛ مانند نواقص و ناهنجاری‌های جنینی و موضوع دیگر به «مادر» بر می‌گردد و اینکه تداوم بارداری به دلایل مختلفی از جمله بیماری‌های مادر، خطر جانی و یا عوارض غیرقابل تحملی را برای او به دنبال داشته باشد. سقط جنین طّبی با توجه به وضعیت جنین. یکی از پرسش‌هایی که در جامعه پزشکی - از نظر اخلاق پزشکی - مطرح است، این است که هرگاه از طریق آزمایشات ژنتیکی، سونوگرافی، MIR و سایر وسایل تشخیصی، پزشک متخصص به این نتیجه برسد که جنین دچار ناهنجاری است، به طوری که پس از تولد امکان ادامه حیات برای او وجود ندارد و یا در صورت تولد، انسانی ناقص‌الخلقه و دارای مشکلات عدیده است، در این صورت ختم بارداری چه حکمی دارد و آیا پزشک شرعاً مجاز است تا تحت عنوان سقط جنین طّبی یا سقط درمانی به بارداری خاتمه دهد؟ اصولاً دین اسلام حرمت خاصی برای جنین قائل است و بر اساس قواعد اسلامی، سقط جنین بعد از انعقاد نطفه حرام بوده، موجب ثبوت دیه بر عهده مرتکب سقط می‌شود. اما در خصوص این موضوع که آیا نقایص و ناهنجاری‌های جسمی و روانی جنین می‌تواند دلیل و مجوزی برای سقط آن باشد یا خیر؟ از نظر موازین شرعی و استناد به فتوای معتبر فقهی، این امر توجیه شرعی نداشته، صرف بیماری‌های جنین نمی‌تواند مجوز از بین بردن آن باشد. (سوهانیان، ۱۳۸۹: ج ۲، ۵۳)

سقط جنین طّبی به منظور حفظ حیات مادر

گاهی شرایطی پیش می‌آید که ادامه بارداری، مادر را در معرض خطر مرگ قرار می‌دهد. در این گونه مواقع که منافع مادر با منافع حیاتی جنین تعارض پیدا می‌کند، این سؤال مطرح می‌شود که آیا می‌توان از سقط جنین به عنوان تدبیری طّبی - درمانی استفاده کرد و آیا این اقدام از دیدگاه فقهی و موازین شرعی علمی جایز و مباح است؟ و در صورت مثبت بودن پاسخ چه محدودیت‌ها و شرایطی در این زمینه وجود دارد؟ پاسخ به این سؤالات را در ادامه این نوشتار پیرامون دیدگاه علمای اسلامی در خواهید یافت.

۳-۲-۲. سقط جنین غیر طبی

این نوع از سقط جنین که از تقسیمات سقط جنین ارادی به شمار می‌آید خود دو نوع تقسیم می‌شود.

۳-۲-۳. سقط جنین مجاز

برخی بر این باورند که گاهی ادامه بارداری به‌گونه‌ای است که ادامه بارداری و تولد موجودی جدید در خانواده قابل تحمل نیست و یا حرج و مشقت بسیاری را به دنبال خواهد داشت. به نحوی که برای رهایی وضعیت، راه‌حلی جز سقط جنین باقی نمی‌ماند این نوع که جنبه غیر طبی دارد می‌توان به وجود برخی مشکلات اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی و فردی مانند فقر و تنگدستی، زیادی فرزندان، ضعف و ناتوانی جسمی و روحی برای پرورش و نگهداری فرزند آینده، عدم رضایت از جنسیت جنین، تعدد جنین، بارداری ناخواسته و... نام برد.

۳-۲-۴. سقط جنین غیر مجاز

- سقط جنین جنایی

هر گونه عملی که مشمول تعاریف مربوط به سقط جنین غیرارادی و یا طبی نبوده و این پدیده را دنبال داشته باشد از مصادیق سقط جنین جنایی شمرده می‌شود. چنین عملی با شرایط خاص بوده و از شرایط آن عملیات منجر به اخراج جنین قبل از موعد طبیعی زایمان است که معمولاً از طریق به کارگیری وسایل مصنوعی و یا اعمال فیزیکی به قصد جنایت از سوی مرتکب صورت می‌گیرد (همو، ۸۶-۸۷).

با توجه به موارد سقط جنین آنچه بیش از همه حائز اهمیت است یک زن به عنوان شخصی که مستقیماً با جنینی که در بطن او قرار گرفته است در قبال حق حیات و یا عدم حیات آن از دیدگاه شرع چه وظیفه‌ای دارد. و این که یک مادر در چه مرحله از مراحل تکامل جنین و در چه شرایطی می‌تواند اقدام به سقط جنین نماید؟!

۳-۳- سقط جنین در فقه اسلامی (دیدگاه‌ها و اقوال علمای اسلامی)

۳-۳-۱- سقط جنین در میان مذاهب اربعه اهل سنت

به نظر می‌رسد همه فقها در مورد سقط غیر عمد دیدگاهی را بیان نمودند بلکه مورد بحث سقط عمد می‌باشد. علماء اهل سنت پیرامون این مسئله فقهی دیدگاه‌های متفاوتی را ارائه کرده‌اند اما به‌طور کلی آراء اهل سنت بر پایه‌ی دو امر است:

الف) عموم آیه قرآن کریم است که مربوط به قتل نفس می‌باشد (قماش، ۱۳۸۴: ۳۷۷؛ نساء: ۹۳ و

اسراء: ۳۳).

ب) سنت پیامبر. از دیدگاه اهل سنت تنها پاره‌ای از روایات وجود دارد که ایشان درباره‌ی اسقاط جنین حکم به وجوب (غره) کرده‌اند و چیزی بیش از این وجود ندارد. به عنوان نمونه از ابی‌هریره نقل شده است که وی گفته است: دو زن از قبیله هذیل با یکدیگر درگیر شدند یکی بر دیگری سنگ انداخت و او و جنینی را که در شکم داشت کشت در این باره نزد پیامبر آمدند ایشان فرمودند: دیه جنین او یک عبد یا امه است.

به عبارت دیگر از دیدگاه اهل سنت در متون دینی متنی وجود ندارد که در بردارنده بیان حکم اسقاط عمدی جنین باشد و تنها چیزی که در این باره تحت شرایطی می‌توان به آن استناد جست همان موارد فوق می‌باشد.

اقوال علمای اهل سنت

پیرامون سقط جنین دو مرحله از مراحل تکمیل جنین در ارائه دیدگاه‌های فقهی بین علماء مبنی قرار گرفته است:

مرحله قبل از دمیده شدن روح در جنین و مرحله پس از دمیده شدن روح در جنین

سقط قبل از دمیده شدن روح در جنین

با توجه به وضعیت جنین پیش از دمیده شدن روح، دیدگاه علمای اهل سنت را می‌توان در

پنج نظر خلاصه نمود:

- رجحان جواز اسقاط عمدی جنین؛

- جواز اسقاط عمد جنین با حفظ کراهت؛

- جواز اسقاط جنین با شروط؛

- جواز مطلق اسقاط عمدی جنین؛

- حرمت مطلق اسقاط عمدی جنین.

شایان ذکر است که در مذاهب اربعه شاهد هر یک از نظریات فوق می‌باشیم:

الف) مذهب حنفیه

در مذهب حنفی درباره اسقاط عمدی جنین پیش از دمیده شدن روح سه نظر وجود دارد:

۱) **جواز اسقاط عمدی جنین** این نظریه در مذهب حنفی رجحان دارد و استدلالشان

در این قسمت این است که جنین در این مرحله انسان نیست از این رو عنوان قتل بر او صدق

نمی‌کند و مشمول این آیه شریفه نمی‌شود «وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَ

مَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا» (اسراء: ۳۳)

۲) **جواز اسقاط عمدی جنین که از نظر شرعی مکروه** است زیرا منی پس از قرار

گرفتن در رحم سرانجام انسان خواهد شد از این رو اتلاف آن جایز نیست. (ابن عابدین، بی‌تا: ج ۸،

۵۸۶؛ قماش، ۱۳۸۴: ۳۷۷).

۳) **حرمت اسقاط عمدی جنین** اینجا جنین اصل انسان به‌شمار می‌آید از این رو

اسقاط جنین حرام است. البته در صورت وجود عذر اسقاط جایز است مانند این که در صورت

ادامه بارداری مادر شیر وی برای کودکی که در حال حاضر شیرخوار است قطع شود و پدر

توانایی اجاره دایه برای وی را نداشته باشد (زیدان، ج ۳، ۱۲۰).

ب) مذهب مالکی

در مذهب فقهی مالکی نیز در این باره اختلاف وجود دارد که به سه دسته بخش‌بندی

می‌شود:

۱) جمهور فقهای مذهب مالکی بر این بارند که پس از استقرار منی در رحم زن اسقاط جایز نیست اگر چه پیش از چهل روز باشد. (همو، ج ۳، ۱۲۲).

۲) گروهی دیگر بر این باورند که اسقاط جنین پیش از دمیده شدن روح مانعی ندارد البته در صورتی که جنین از زنا باشد به ویژه زمانی که اثبات بارداری زن موجب قتل او گردد. (احمد علیش، ۱۹۸۷: ج ۱، ۳۹۹).

۳) برخی دیگر اسقاط جنین پیش از چهل روز و قبل از دمیده شدن روح را جایز می‌شمارند. اما پس از آن را جایز نمی‌دانند. (همو).

ج) مذهب حنبلی

در مذهب حنبلی نیز در این باره سه نظر وجود دارد:

۱) جواز اسقاط پیش از چهل روز در این مذهب رجحان دارد. ولی پس از آن جایز نیست از این رو برخی از آنان تصریح کرده‌اند خوردن دارو پیش از چهل روز مانعی ندارد. (المرداوی، ۱۹۷۸: ج ۱، ۳۸۶).

۲) ابن جوزی از علمای مذهب حنبلی بر این باور است که اسقاط عمدی پیش از دمیده شدن روح به طور کلی حرام است. (همو).

۳) برخی دیگر از دانشمندان این مذهب فقهی مانند ابن عقیل به طور کلی اسقاط جنین پیش از دمیده شدن روح را جایز می‌دانند. (همو).

د) مذهب شافعی

در این مذهب نیز سه نظریه وجود دارد:

۱) جواز اسقاط عمدی پیش از دمیده شدن روح رجحان دارد. (قلیونی و عمیره، بی‌تا:

ج ۴، ص ۵۷۱).

۲) برخی دیگر مانند غزالی اسقاط عمدی پیش از چهار ماهگی را به طور کلی حرام می‌داند و دلیل این حکم را جنایت بر موجودی می‌داند که تحقق یافته است. (الغزالی، ۱۹۸۶: ج ۲، ۸۶).

۳) جواز اسقاط پیش از دمیده شدن روح در صورتی که حمل نتیجه زنا باشد زیرا در این صورت جنین محترم نیست. (الرملی، بی تا: ج ۸، ۴۴۳).

به عبارت دیگر می‌توان گفت: حنفیه و حنابله اعتقاد دارند که پیش از دمیدن روح در جنین (یعنی پیش از صدو بیست روز از زمان حاملگی) سقط جایز است. شافعیه می‌گویند که تا پیش از چهل روز، سقط جایز است. مالکی‌ها نیز اعتقاد دارند که سقط پیش از چهل روز جایز است ولی کراهت دارد. (ابن عابدین، بی تا: ج ۱، ۲۰۱؛ ابن قدامه، بی تا: ج ۹، ۵۳۹ و ج ۸، ۴۱۶۷ به نقل از سیوطی، تحدید النسل) به نظر می‌رسد آنچه جمهور اهل سنت بر آن باورند - جواز سقط تا پیش از چهل روز - با توجه به اینکه در این دوره هنوز جنین شکل انسانی، پیدا نکرده است و به صورت نطفه است، قولی قابل اعتماد و به تقوا نزدیک‌تر است - البته بهتر است سقط در طول این مدت بدون عذر و دلیلی صورت نگیرد - این قول، موافق با احادیث وارده در این باب است؛ چنان که حدیث مسلم نیز بیانگر این است که پس از چهل روز آثار آدمی در نطفه پیدا می‌شود. در این حالت تجاوز و تعدی بر آن، حکم تجاوز به حیات انسان معصوم الدم پیدا می‌کند که خداوند آن را حرام کرده است: «وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ (تکوبر: ۸) و می‌فرماید: «و لا تقتلوا اولادکم...» (و فرزندان را مکشید: «اسراء، آیه ۳۱»، «یا ایها النبی إذا جاءک المؤمنات یتابعنک علی أن لا یشرکن بالله شیئاً و لا یشرکن و لا یزینن و لا یقتلن اولادهن...»؛ ای پیامبر! چون زنان با ایمان نزد تو آیند که [با این شرط] با تو بیعت کنند که چیزی را به خدا شریک نسازند و دزدی نکنند و زنا نکنند و فرزندان خود را نکشند و... «سوره ممتحنه: ۱۲»؛ اما پیش از چهل روز، جنین به صورت نطفه است و حدیث اسقاط جنین بر آن تعلق نمی‌گیرد. عزل و سقط پیش از چهل روز هر دو به یک معنا می‌باشند و آن از بین بردن نطفه است که یکی خارج از رحم و دیگری درون رحم صورت می‌گیرد. ولی پس از ترکیب شدنش با اوول، که تنها تفاوتش با عزل همین است. اگر جلوگیری از باروری نطفه حرام بود، باید عزل ممنوع می‌شد، در حالی که عزل ممنوع نشده است (شاید بتوان گفت بنابر رأی امام نووی و ابن حجر کراهت تنزیهی دارد). (مسلم، ۱۴۰۷: ج ۱۰، ۲۶۰؛ عسقلانی، ۱۴۰۷: ج ۹، ۳۸۶).

امام محمد غزالی، مالکیه و ظاهریه نیز سقط را در تمام دورانش ممنوع می‌دانند. شیخ محمد آصف المحسنی به نقل از کتاب الانجاب علی ضوء الاسلام نقل می‌کند که اجهاض پیش از نفخ روح و پس از آن حرام است و از فقیهان شیعه خلافی در این مورد نقل نشده است. (مدنی تبریزی، ۱۴۱۳: ۶۰ - ۶۲).

سقط بعد از دمیده شدن روح در جنین :

با توجه به دیدگاه‌های علمای مذاهب اربعه بتوان دیدگاه آن‌ها را در این مرحله به دو دسته تقسیم نمود:

- حرمت مطلق پس از نفخ روح در جنین؛
  - جواز مشروط پس از نفخ روح در جنین.
- دیدگاه غالب اهل سنت: اگر سقط پس از دمیده شدن روح در جنین صورت گیرد، به اجماع علما ممنوع و حرام است؛

۳-۲-۳- سقط جنین در میان شیعه

اقوال علمای شیعه

با توجه به بررسی‌های به عمل آمده و مطالعه آرای فقها در این خصوص، از نظر شرعی اجازه سقط درمانی در این زمینه موکول به یک مرزبندی زمانی در مراحل زندگی جنینی شده است که بر اساس آن، سقط جنین تا قبل از آن که در اصطلاح فقهی به «مرحله ولوج روح» تعبیر می‌شود، جایز است ولی بعد از این مرحله که جنین واجد حیات تلقی می‌شود، موضوع سقط جنین حساسیت و اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. از این رو فقهای اسلام بر وجوب حفظ جنین ذی حیات که به دلیل برخورداری از روح الهی یک فرد انسانی محسوب می‌شود.

الف) قبل از ولوج روح در جنین

به موجب استفتانات به عمل آمده از محضر فقهای اعلام در موردی که هنوز روح در جنین دمیده نشده است. اما به دلایلی ادامه بارداری برای مادر خطر جانی در برداشته باشد، به

نظر فقهای امامیه بر جایز بودن سقط تعلق می‌گیرد. امام خمینی H در پاسخ به این استفتاء که «آیا سقط درماین در مورد بیماری پیشرفته‌ای که ادامه‌ی حاملگی برای مادر خطر جانی در پی دارد با سن جنین زیر ۴ ماه مجاز است؟» می‌فرماید: «اگر خوف خطر جانی است با تشخیص دکتر مورد وثوق قبل از ولوج روح مانعی ندارد.» آیت الله بهجت نیز در این زمینه می‌فرماید: «در موردی که به تشخیص دکتر، حمل برای مادر ضرر دارد و ادامه یحمل ممکن است منجر به مرگ مادر یا فرزند شود، چنانچه اشکالی در تشخیص دکتر نباشد و تحقیق کامل هم در این جهت شده باشد، سقط جنین قبل از دمیده شدن روح مانعی ندارد.» آیت الله صافی گلپایگانی: «قبل از ولوج روح در صورتی که حفظ جان مادر متوقف بر سقط باشد، جواز قابل توجیه است.» (نجفی، ۱۹۸۱: ج ۴، ۳۷۸؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹: ج ۱، ۴۳۹).

اما به‌طور کلی می‌توان گفت در این مرحله دو نظریه وجود دارد:

الف) سقط جنین جایز نیست

علمای بزرگی چون صاحب جواهر و سیدمحمد کاظم طباطبایی یزدی، سقط را جایز نمی‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۲۹۲؛ گلپایگانی، ۱۴۱۳: ۱۷۲؛ فاضل لنکرانی، سایت) یعنی می‌توان حکم سقط را از دیدگاه ایشان، عدم جواز به‌طور مطلق دانست.

ب) سقط جنین جایز است

۱) به‌طور مطلق

غالب فقهاء در چنین شرایطی، که حیات مادر متوقف بر سقط جنینی که روح در آن ولوج نیافته باشد، سقط جنین را برای نجات جان مادر، قبل از ولوج روح، جایز می‌دانند. (آیه الله خامنه‌ای، ۱۳۷۹: ۲۸۰).

به‌عنوان مثال آیت الله خامنه‌ای دام عزه سقط جنین را مطلقاً حرام می‌دانند مگر آنکه استمرار حاملگی برای حیات مادر خطر داشته باشد که در این صورت سقط جنین قبل از ولوج روح، اشکال ندارد و جایز است. ولی بعد از دمیدن روح جایز نیست، حتی اگر ادامه حاملگی

برای حیات مادر خطرناک باشد. (محسنی، ۱۳۸۲: ۷۳) حتی برخی چون محمد آصف محسنی، سقط را لازم دانسته‌اند. (آیه الله تبریزی، بی تا: ج ۵، ۳۲۷؛ آیه الله نوری همدانی، سایت).

۲) تنها برای مادر

برخی دیگر از فقها معتقدند: در صورتی که جان مادر در خطر است، مادر می‌تواند جنین را ساقط نماید؛ ولی برای دیگران جایز نیست. یعنی مادر با خوردن دارو و مانند آن، جنین را بکشد، سپس پزشک آن را بیرون آورد. (مدنی تبریزی، ۱۴۱۳: ج ۵، ۳۲۷- نوری همدانی، سایت).

ب- بعد از ولوج روح در جنین

گروهی از علماء مخالف با سقط جنین در این مرحله و گروهی موافق می‌باشند:

الف (قائلین بر حرمت سقط جنین

امام خمینی H در پاسخ این استفتا «در مواردی که امکان وجود نقایص مادرزادی جسمی و عقلی و روانی به طور سرشتی یا اکتسابی در مورد جنین، مطرح می‌باشد، مثل انواع بیماری - های ارثی و یا ناشی از تاثیر مواد و داروها و اشعه ایکس و غیره... می‌توان به سقط جنین مبادرت کرد؟ و آیا از این نظر تفاوتی بین جنین زیر و یا بالای چهار ماه وجود دارد؟» می - فرمایند: «بسمه تعالی، سقط جایز نیست و فرق نمی‌کند» و در فتوایی دیگر قائل به وجوب پرداخت دیه بر عهده سقط کننده آن شده‌اند.

حضرت آیه الله خامنه‌ای: «جهات مذکور، مجوز شرعی سقط جنین نیست و در حرمت شرعی سقط جنین فرقی بین جنین زیر و بالای چهار ماه نیست.»

احکام مزبور در خصوص حرمت سقط جنین ناقص الخلقه و ناهنجار، با توجه به اتفاق نظر بسیار از فقهای معاصر، بیانگر دیدگاه کلی فقهای امامیه در این مورد است. برخی استفتائات و فتاوی علماء که مؤید این مطلب است عبارتند از:

آیت الله صافی گلپایگانی در پاسخ به این استفتاء که «با عکس برداری از جنین درون شکم مادری معلوم شده که جنین ناقص الخلقه است و پس از تولد به مانند تکه گوشتی در کناری خواهد افتاد و هیچ گونه فعالیتی نمی‌تواند داشته باشد و فاقد هرگونه درک و شعور

انسانی خواهد بود، بفرمایید آیا جایز است در همان حال جنین بودن (قبل از ولوج روح) وی را از بین برد و جنین را سقط نمود؟» می‌فرماید: «جایز نیست و ا.العالم» از دیگر مراجع شیعه از جمله آیت الله فاضل لنکرانی نیز در مورد حرمت سقط جنین و رد پاسخ سؤالات می‌فرماید: سؤال «- اگر دکترها به خانمی بگویند بچه‌ای که در رحم دارد از لحاظ ذهنی یا بدنی عقب مانده خواهد بود، آیا زن می‌تواند او را کورتاژ کند یا کاری کند بچه بیفتد؟»

می‌فرماید: «خیر، جایز نیست» آیت الله مکارم شیرازی نیز در مورد حکم سقط درمانی در خصوص جنین‌های دچار ناهنجاری‌های شدید (مانند آنسفال) و جنین‌هایی که مسلماً بعد از تولد خواهند مرد، می‌فرماید: «سقط جنین در این موارد مشکل است. به خصوص این که پیش-بینی فوق جنبه قطعی ندارد.»

از دیدگاه علمای شیعه اصولاً در صورتی که جنین ناقص الخلقه و ناهنجار، جان مادر را به مخاطره اندازد، سقط جنین جایز است و الا صرف ناقص الخلقه بودن جنین به هیچ وجه مجوز سقط جنین نیست.

امام خمینی H: «سقط جنین تحت هیچ شرایطی مجاز نخواهد بود، حتی اگر تشخیص داده شود که جنین ناقص الخلقه است، باز اقدام به سقط جایز نیست مگر این که مخاطره جانی برای مادر داشته باشد.» آیت الله خامنه‌ای: «احتمال ناقص الخلقه بودن جنین، مجوز شرعی سقط جنین نیست ولی اگر خوف خطر بر جان مادر، مستند به قول دکتر متخصص امین باشد، سقط جنین پس از دمیده شدن روح در جنین اشکال ندارد.» البته ایشان بعداً از نظریه خود عدول کرده‌اند و سقط درمانی را در مورد جنین هموفیل یکه مصداق عسرو حرج برای والدینش باشد، البته تا قبل از دمیده شدن روح. آیت الله اراکی: «سقط جایز نیست مگر در صورتی که برای مادر خطر جانی باشد قبل از ولوج روح با پرداخت دیه.» آیت الله فاضل لنکرانی: «جایز نیست مگر در موارد ضرورت.» آیت الله مکارم شیرازی: «اگر حیات مادر در خطر باشد و جنین ماه‌های اول را طی کند، مانعی ندارد و متولد کردن بچه قبل از موعد پرورش او با شرایط ویژه مانعی ندارد.»

با توجه به فتاوی فقهاء و به عنوان یک اصل کلی، سقط جنین ناهنجار در حقوق اسلامی پذیرفته نیست و صرف ناهنجاری‌های جنینی مجوز سقط آن نمی‌تواند باشد. خواه جنین در

مرحله قبل از پیدایش روح باشد یا بعد از آن، در هر حال چنین جنینی نیز مشمول اطلاق ادله شرعی مبنی بر وجوب حفظ نفس و احترام به حیات انسانی می‌شود و سقط آن مجوز شرعی ندارد. گرچه اصولاً سقط جنین، عملی حرام و ممنوع شمرده می‌شود و هیچ مجوزی برای اقدام به آن پیش‌بینی نشده است، اما همچنان که از فتاوی معتبر فقهاء نیز دانسته می‌شود تنها در یک مورد سقط جنین، شرعاً جایز است و آن در خطر بودن جان مادر در صورت تداوم بارداری است. البته محدوده تجویز این نوع سقط درمانی تا مرحله قبل از دمیده شدن روح در جنین است. والا پس از دمیده شدن روح، بنا به نظر اکثریت فقهاء، سقط جنین حتی به منظور حفظ حیات مادر نیز جایز نیست.

اغلب فقهای متأخر بر این رأیند و در استفتائات و کتبشان بر آن تأکید داشته‌اند که اگر بارداری سلامت جسمانی مادر را در معرض خطر جدی قرار دهد، سقط جنین پیش از ولوج جایز است. به عنوان نمونه حضرت امام ره معتقدند اگر بارداری، ضرر و خطر جانی برای مادر دارد، قبل از دمیده شدن روح در جنین اسقاط جایز است. همچنین اگر مرض شدید یا نقص عضوی مادر را تهدید کند، مثل اینکه دچار نابینایی شود، اگر علاجش وابسته به مصرف دوائی باشد که باعث سقط جنین می‌شود، درمان مادر ولو به اسقاط جنین جایز است. زیرا گاه علاوه بر تحمل رنج مضاعف بیماری یا دچار شدن به مشکل جدید، درمان مادر، نیازمند داروها یا عملیاتی است که خود به خود سبب اسقاط حمل می‌گردد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸: ۲۹۳). یعنی اگر مادر بر جان خود بترسد و یا ماندن جنین در شکم او آن قدر پرزحمت باشد که غیر قابل تحمل گردد و خلاصی از آن، جز سقط جنین راهی دیگری ندارد، در این صورت تا روح در جنین دمیده نشده، سقط، جایز است و اما پس از دمیده شدن روح در جنین سقط آن به هیچ وجه جایز نیست (سیستانی، سایت).

این در شرایطی است که برخی دیگر از فقها معتقدند در وضعیت نامناسب جسمانی و ترس از تشدید کم خونی، ناراحتی معده و ضعف کلی بدن، سقط جنین جایز نیست و موارد مذکور موجب حلیت آن نخواهد بود. (آیه الله خامنه‌ای، سایت) حتی در وضعیتی که زن حامله مریض شود و دکتر متخصص تشخیص بدهد که معالجه زن بستگی به سقط جنین دارد، یا زمانی که ادامه حاملگی موجب شدت یافتن و یا طولانی شدن بیماری مادر مانند بیماری‌های کلیوی، قلبی و

عصبی گردد، نیز سقط را جایز نمی‌دانند (نوری همدانی، سایت). مگر برای زنی که با چنین شرایطی حامله شده و بقای حمل موجب ضرر غیر قابل تحمل برای او باشد (فاضل لنکرانی، سایت).

علاوه بر سلامت جسمی، سلامت روحی نیز مهم است؛ مسأله‌ای که کمتر مورد توجه قرار گرفته. اما نکته مهمی که در این رابطه وجود دارد این است که: حتی قبل از دمیده شدن روح در جنین، سقط جنین به مجرد وجود مشکلات و سختی‌های اقتصادی، (آیه الله خامنه‌ای، سایت) اجتماعی، تعدد اولاد و کنه‌سالی جایز نیست. (امام خمینی، H، سایت).

از آن‌جا که صاحب جواهر و سید محمد کاظم طباطبایی یزدی قائل به عدم جواز مطلق سقط جنین هستند، حتی در این فرض که جان مادر و جنین هر دو در خطر باشد نیز سقط را جایز نمی‌دانند (نجفی، ۱۹۸۱، ج ۴، ۳۷۸؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ۴۳۹).

ب) موافقان و قائلین به جواز بعد ولوج روح

برخی مانند آیت‌الله جناتی، به صراحت و به‌طور کلی این موضوع را پذیرفته‌اند؛ ایشان در پاسخ استفتایی در این زمینه می‌فرمایند: «در کلیه مواردی که وجود جنین موجب خطر و زیان برای مادر باشد و امر دایر بین حفظ جان مادر یا حفظ جنین باشد و از نظر اهل خبره این فرض یقینی است، مادر و پدر می‌توانند به سقط درمانی رضایت بدهند، ولو آن که بعد از نه ماه باشد.» (رساله توضیح المسائل، جناتی، ۱۳۸۲، ص ۲۵۷).

برخی دیگر معتقدند که اگر حفظ حیات مادر متوقف باشد بر اسقاط جنینی که در آن روح دمیده شده، باید تا آخرین ساعات امکان حفظ حیات مادر منتظر بمانند، (امام خمینی، H، سایت) و تنها در صورتی می‌توان به منظور نجات جان مادر به حاملگی خاتمه داد که تا آخرین زمان امکان ادامه حیات آن دو صبر شود - لعل الله یحدث بعد ذلک امرأ - و پس از آن با احراز یقین به این که جنین در هر حال فوت خواهد کرد (فاضل لنکرانی، سایت) و امکان ادامه حیاتش نیست، اسقاط آن به منظور حفظ جان مادر مانعی ندارد. (امام خمینی، H، سایت)

برخی از فقها قیدی را به این جواز اضافه کرده‌اند و گفته‌اند: دکتر یا شخص دیگر نمی‌تواند او را سقط کند، ولی مادر در آخرین لحظات از باب دفاع از خود می‌تواند مباشرت به اسقاط نماید. (حسینی شاهرودی، سایت) و اسقاط آن به منظور حفظ جان مادر توسط مادر، بلامانع

است. (فاضل لنگرانی، ۱۳۷۷) و این «صبر تا آخرین لحظات»، عبارت کلی‌ای است که بعد از ولوج را هم دربر می‌گیرد؛ چراکه آیت الله سید محمد حسینی شاهرودی در جایی دیگر فرمودند: «برای سقط جنین به خاطر نجات مادر تعجیل ننمایید و صبر نمایید تا حین الاشراف علی الموت، در آن حال مادر دفاعاً عن نفسها و حفظاً لنفسها می‌تواند اسقاط نماید. «در این میان عده‌ای چون محمد آصف محسنی، سقط را در چنین فرضی، به طور مطلق (پیش و پس از ولوج)، جایز می‌دانند. (الفقه و المسائل الطبییه، محسنی، ۱۳۸۲، ص ۷۴).

از آنجایی که در این فرض، امر دایر است بین مرگ حتمی طفل به تنهایی و بین مرگ حتمی طفل و مادر او، بنابر این چاره‌ای جز این نیست که لااقل زندگی مادر با سقط جنین نجات داده شود. (آیه الله خامنه‌ای، سایت).

در این فرض نیز غالب فقها، سقط را جایز دانسته‌اند؛ اما تعابیر و تفاسیر گوناگونی را ارائه داده‌اند:

آیت الله مکارم شیرازی و آیت الله جناتی، حفظ حیات مادر را بر جنین، اولی می‌دانند و معتقدند سقط جایز است، حتی بعد از ولوج روح. (بحوث فقهیه مهمه، مکارم شیرازی، ۱۳۷۸، ص ۲۹۵) آیت الله خامنه‌ای نیز در این رابطه فرموده‌اند: «سقط جنین شرعاً حرام است و در هیچ حالتی جایز نیست مگر آن که استمرار حاملگی برای حیات مادر خطرناک باشد که در این صورت سقط جنین قبل از ولوج روح، اشکال ندارد، ولی بعد از دمیدن روح جایز نیست، حتی اگر ادامه حاملگی برای حیات مادر خطرناک باشد؛ مگر آنکه استمرار بارداری، حیات مادر و جنین هر دو را تهدید کند و نجات زندگی طفل به هیچ وجه ممکن نباشد ولی نجات زندگی مادر به تنهایی با سقط جنین امکان داشته باشد.» (آیه الله خامنه‌ای، ۱۳۷۹، ص ۲۸۰).

برخی دیگر مانند آیت الله تبریزی، برای مادر حق انتخاب قائل شده‌اند و معتقدند که مادر می‌تواند انتخاب کننده باشد و جنین را سقط کند. (استفتائات پزشکی، تبریزی، ج ۵، ص ۳۲۷).

نتیجه

اگر ادامه بارداری جان مادر به تنهایی را در خطر قرار دهد، نجات جان مادر از نظر اغلب فقها، با سقط جایز است؛ چه قبل از ولوج و چه بعد از آن، یا به طور مطلق یا تنها به وسیله

مادر و یا با صبر کردن تا آخرین لحظات. عده‌ای هم که جائز نمی‌دانند به علت تعاریف متفاوتی است که از حیات و انسان بودن دارند. اگر ادامه بارداری جان مادر و جنین را با هم در خطر قرار دهد، باز هم سقط جنین جایز است؛ یا به طور مطلق (قبل و بعد از ولوج) یا با دادن حق انتخاب حیات به مادر.

و چه قبل
اگر ادامه بارداری سلامت مادر را در خطر قرار دهد، سقط جایز است، چه بعد از ولوج

از آن. اگر ادامه بارداری سلامت آینده جنین را به مخاطره می‌اندازد، در هیچ حالتی سقط جایز نیست؛ مگر در برخی نظرات استثنا که در متن به آن‌ها اشاره شده است (توجه به این نکته ضروری است که در مسایل فقهی اختلافات دیدگاه‌ها تنها در راستای مباحث علمی است و در مقام تکلیف هر یک از مکلفین باید به مراجع تقلید خود رجوع نمایند).

شایان ذکر است که در مواردی که بارداری در نتیجه «تجاوز» یا «زنا» واقع می‌شود، اصولاً سقط جنین در این گونه موارد از دیدگاه بسیاری از فقهای امامیه، قبح شرعی داشته و مرتکب آن مستوجب پرداخت دیه می‌گردد. در این رابطه از فقهای معاصر می‌توان از امام خمینی^H، آیت الله خویی، آیت الله گلپایگانی و آیت الله خامنه‌ای، نام برد که در مورد سقط جنین نامشروع، صراحتاً تعیین تکلیف نموده و ضمن حرام شمردن آن به تعیین دیه و میزان مجازات آن پرداخته‌اند. در مورد فقهای متقدم نیز باید گفت اگر چه متعرض این موضوع نشده‌اند اما با محقون‌الدم شمردن متولدین از زنا و قائل شدن حق حیات برای آنان و تعیین دیهٔ ولد الزنا در صورت ارتکاب جنایت بر آن، به نوعی به حمایت از متولدین ناشی از روابط نامشروع پرداخته‌اند. (طوسی، ۱۳۹۲).

^۱ . توجه به این نکته ضروری است که در مسایل فقهی اختلافات دیدگاه‌ها تنها در راستای مباحث علمی است و در مقام تکلیف هر یک از مکلفین باید به مراجع تقلید خود رجوع نمایند .

منابع

- فرهنگ عربی - فارسی لاروس، خلیل جر، ترجمه سیدحمید طیبیان، ج ۱، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۶.
- شرح المنهاج الطالبین جلال الدین المحلي، قلیونی و عمیره، داراحیاء الکتب العربیة القاهرة: بی تا.
- پزشکی قانونی، گودرزی، فرامرزی، تهران: روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران (امور دانشگاهی پلیس قضایی)، پاییز ۱۳۶۳.
- شرح نووی، مسلم، بیروت: دارالقلم، طبع اول، سال ۱۴۰۷ هـ - ۱۹۸۷ م.
- قماش، سعید، مقاله: اسقاط عمدی از دیدگاه فقه اهل سنت، فصلنامه باروری و ناباروری، پاییز ۸۴.
- ردالمختار علی رد المختار، ابن عابدین، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- المغنی، ابن قدامه، محمد خلیل هراسی، قاهره.
- لسان العرب، ابن منظور، ج ۲، بیروت: ۱۴۱۲ هـ - ۱۹۹۲ م.
- المفردات، اصفهانی، راغب، بیروت: دارالعلم، ۱۴۱۲ق.
- بررسی سقط جنین از منظر پزشکی، حقوقی، فقهی، اخلاقی، فلسفی، جمعی از نویسندگان سمینار میان رشته‌ای سقط جنین، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۸۶.
- رساله توضیح المسائل، جناتی، محمد ابراهیم، قم: انصاریان، ۱۳۸۲ ش.
- رساله اجوبه الاستفتائات، خامنه‌ای، سیدعلی، چ سوم، انتشارات بین المللی الهدی، ۱۳۷۹.
- تحریرالوسیله، خمینی، روح الله، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به حوزه علمیه قم، ۱۳۶۶ ش.
- بررسی فقهی و حقوقی سقط جنین، رزم ساز، بابک، تهران: خط سوم، ۱۳۷۹.
- حمایت کیفری از جنین در حقوق ایران، سوهانیان، فاطمه، تهران: آذرخش، ج ۲، ۱۳۸۹.
- فتح الباری، عسقلانی، بیروت: دارالکتب العلمیه، طبع اول، سال ۱۴۰۷ هـ - ۱۹۸۷ م.

- محمد فتحعلی المالک، علیش، احمد، مصر ۱۹۸۷م.
- احیاء علوم الدین، الغزالی، ابو حامد، بیروت: ۱۹۸۶.
- جامع المسائل، فاضل لنکرانی، محمد، قم: مهر، ۱۳۷۷ش.
- العروة الوثقی، کاظم طباطبایی یزدی، سید محمد، الاعلم للمطبوعات، ۱۴۰۹ق.
- الفقه و المسائل الطیبه، محسنی، محمد آصف، قم: بوستان کتاب، چ اول، ۱۳۸۲.
- مسائل المستحدثه، مدنی تبریزی، یوسف، تهران: ۱۴۱۳.
- استفتانات پزشکی، مدنی تبریزی، یوسف، اسماعیلیان، تهران: بی تا.
- الانصاف، المرادوی، علی بن سلیمان، الطبعة الثانية، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۹۷۸م.
- التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، مصطفوی، حسن، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش.
- پرورش علمی جنین و نوزاد، مطیعان، محمدرضا، کیان، لادن.
- بحوث فقهیه مهمه، مکارم شیرازی، ۱۳۷۸.
- ارشاد السائل، موسوی گلپایگانی، محمد رضا، بیروت: دارالصفوه، ۱۴۱۳ق.
- مجمع المسائل، موسوی گلپایگانی، محمد رضا، دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۹ق.
- جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، نجفی، محمد حسن، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۹۸۱.
- سقط جنین از دیدگاه فقه مقارن، نعمتی، احمد، فصلنامه باروری و ناباروری، پاییز ۸۴
- سایت ها :
- سایت آیت الله مکارم شیرازی <http://www.makaremshirazi.org>
- سایت آیت الله سیستانی <http://www.sistani.org>
- سایت آیت الله نوری همدانی <http://www.noorihamedani.com>
- سایت آیت الله العظمی امام خمینی (ره) <http://www.imam-khomeini.com>
- سایت آیت الله خامنه ای <http://www.leader.ir>